

Een nieuwsprent van de belegering van Coevorden in 1592

Onbetrouwbaar of creatief?

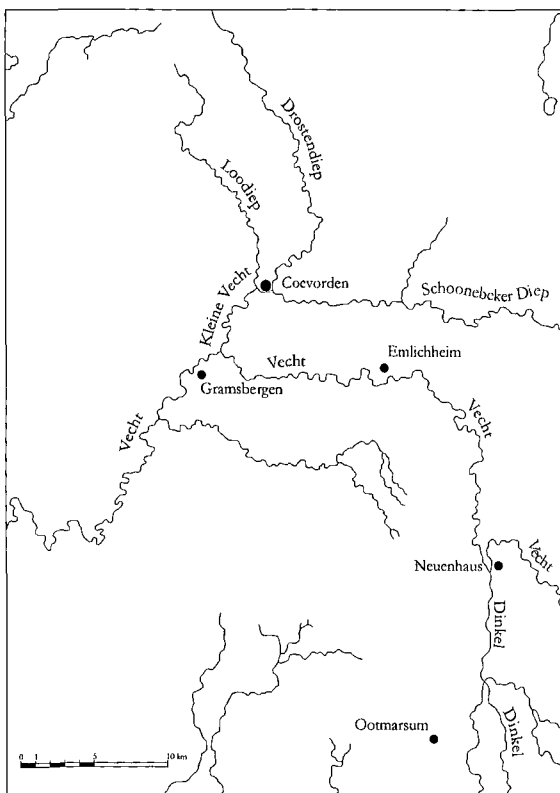
CHRISTI M. KLINKERT

De Opstand van de Nederlanders tegen de Spaanse overheerser (1568-1648) wordt wel een papieren oorlog genoemd, vanwege de vele pamfletten die gedurende de strijd geschreven werden door de partijen. Behalve deze tekstberichten werden er echter ook beeldberichten geproduceerd en verspreid, de zogenaamde nieuwsprenten: gedrukte uitgaven waarin een afbeelding van een recente gebeurtenis (vaak een belegering of veldslag) centraal staat. In wat volgt wil ik aan de hand van een nieuwsprent van het beleg van Coevorden in 1592, vervaardigd door de Keulse firma Hogenberg, laten zien wat een interdisciplinaire benadering van dit materiaal kan opleveren.

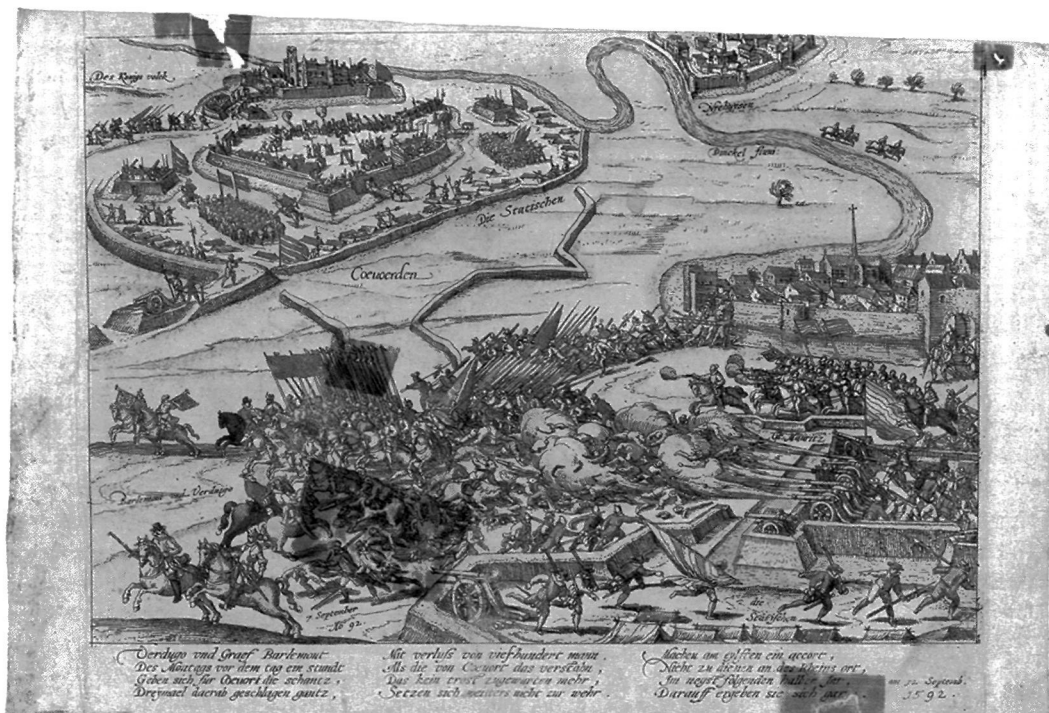
Nieuwsprenten bestonden meestal uit een grote plaat met kort verklarend onderschrift op één blad van circa 22 bij 28 centimeter, maar er zijn ook exemplaren overgeleverd van veel grotere afmetingen en met veel langere teksten. Ze werden gemaakt door prentmakers, door kunstenaars dus, niet door journalisten. Jacques de Gheyn II bijvoorbeeld

vervaardigde in de Noordelijke Nederlanden prachtige grote verbeeldingen van het beleg van Geertruidenberg (1593) en van de slag bij Turnhout (1597), terwijl in Keulen het eerder genoemde familiebedrijf van Frans Hogenberg een bijna eindeloze reeks enkelbladige nieuwsprenten op de markt bracht¹.

In tegenstelling tot pamfletten hebben nieuwsprenten zich tot op heden niet in een grote belangstelling kunnen verheugen. Historici weten het materiaal wel te vinden, maar gebruiken het voor weinig anders dan illustratie van hun verhalen. Kunsthistorici hebben het - op een enkeling (Horst, 2003) na - genegeerd omdat het meer informatief dan artistiek van aard zou zijn. Cartografen houden het doorgaans bij de opmerking dat nieuwskaarten in de eerste plaats weergaven van gebeurtenissen zijn, niet van gebieden, en dat ze dus buiten hun expertise vallen (Scholten, 1989, pp. 6-7). Terwijl natuurlijk eigenlijk elk van de drie disciplines bij de interpretatie van nieuwsprenten zou moeten worden betrokken. Want ze zijn gemaakt door kunstenaars, bestaan doorgaans uit een cartografische 'onderlaag' en betreffen historische gebeurtenissen. Alleen wie aan al die aspecten aandacht besteedt doet de berichten volledig recht.

Kaart van de omgeving van Coevorden rond 1592 (vervaardigd door Jaap Fokkema, Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit, Amsterdam).

COEVORDEN IN 1592

In 1584 was Willem van Oranje vermoord, een jaar later werd zijn zoon Maurits in zijn plaats benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland en tot opperbevelhebber van het Staatse leger. Onder Maurits' leiding werden in de loop van de jaren 90 van de 16e eeuw een groot aantal belangrijke steden en schansen in de Noordelijke Nederlanden op de Spanjaarden veroverd (zie Van Deursen, 2000 en Van der Kemp, 1843). In 1590 was Breda ingenomen, in 1591 volgden Zutphen, Deventer, Hulst en Nijmegen, en in 1592 won Maurits Steenwijk en Coevorden terug.

De stad Coevorden bestond eind 16e eeuw uit een kasteel in het noordoosten en een bebouwde kom ten zuiden daarvan, 'het vlek'. Het kasteel gold als onneembaar vanwege zijn stevige muur, vijf bolwerken, twee strategisch geplaatste schansen en brede gracht. De gracht omstroomde ook het vlek. Hij werd gevoed door

Het beleg van Coevorden in juli-september 1592 door Maurits van Nassau, ets, circa 21,5 x 28 cm., waarschijnlijk kort na september 1592 uitgegeven door de firma Hogenberg te Keulen (bezit auteur).

het Drostendiep vanuit het noordoosten en liep uit in de Kleine Vecht in het zuiden, die nog verder zuidwaarts overging in de Vecht. Hogenberg heeft die geografische gegevens niet tot in voldoende detail tot zijn beschikking gehad, genegeerd of naar zijn hand gezet. Op zijn nieuwsprent zijn kasteel en vlek van Coevorden weliswaar herkenbaar in de hoek linksboven, maar in plaats van vijf zijn er slechts twee bolwerken te tellen aan de kasteelmuur, en de rivier die de gracht om de stad van water voorziet wordt aangeduid als 'Dinckel' in plaats van Drostendiep. Deze 'Dinckel' loopt van Coevorden tot het stadje 'Nyeuhsen'. Met die naam zal Neuenhaus bedoeld zijn, dat zo'n vijftwintig kilometer ten zuidoosten van Coevor-

den ligt (de linkerzijde van de prent is dus het noorden, de bovenzijde het oosten), en waar de Dinkel in de Vecht stroomt. De prentmaker heeft die samenvloeiing van twee rivieren niet weergegeven, maar slechts één waterweg in het gebied afgebeeld. Hoewel deze de naam 'Dinckel' draagt, bezit hij kenmerken van zowel Vecht en Dinkel als Drostendiep: hij stroomt vanuit het zuiden naar Neuenhaus zoals de Dinkel, tussen Neuenhaus en Coevorden zoals de Vecht, en boven Coevorden zoals het Drostendiep.

BEGIN VAN HET BELEG

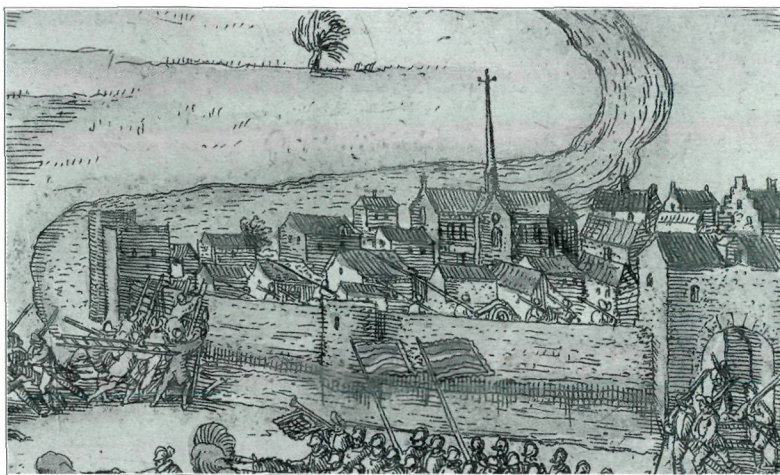
Via de Vecht waren op 26 juli 1592 de Staatse legers van Maurits vanuit het zuidwesten voor Coevorden gearriveerd. Dat is op te maken uit het *Journal* van Anthonis Duyck, een ambtenaar in dienst van de Raad van State, die eind 16e eeuw meereisde met het Staatse leger en van zijn ervaringen een dagboek bijhield, een onschatbare bron waaraan de meeste historische gegevens in dit artikel ontleend zijn. Op twee locaties sloegen de troepen hun kampen op. De hoofdmacht van Maurits en zijn neef Willem Lodewijk verbleef nabij het zogenaamde Huis ten Clooster ten zuidwesten van Coevorden. Het regiment van de oversten Brederode en

Stolberg lag een kilometer of anderhalf verder zuidwestwaarts, bij Huis De Scheere in de buurt van Gramsbergen. Dit gebouw was de woning van een zekere Johan van Steenwijk, bij wie Maurits gedurende een deel van het beleg logeerde.

Het vlek kreeg de stadhouder al na enkele dagen in handen, op 7 augustus 1592. De Staatse plaatsten er meteen hun geschut, zodat ze het kasteel van dichtbij onder vuur konden nemen. Het duurde echter nog ruim een maand, tot 12 september, voordat ook dat deel van de stad zich overgaf. Op de prenten is de in het vlek verschanste voorhoede duidelijk zichtbaar; de Staatse vlaggen wapperen naast de weinige huizen die nog overeind stonden na 7 augustus. De rest van de hoofdmacht bij het Huis ten Clooster is niet afgebeeld, maar het kamp van Brederode en Stolberg bij het Huis De Scheere wel. Op de voorgrond is namelijk weergegeven hoe dat deel van de legermacht op 7 september 1592 werd overvallen door een Spaans ontzettingleger. Daarover later meer.

DE INNAME VAN OOTMARSUM

Na hun aankomst bij Coevorden begonnen de Friese regimenten van Willem Lodewijk meteen met de belegeringswerkzaamheden. Maurits

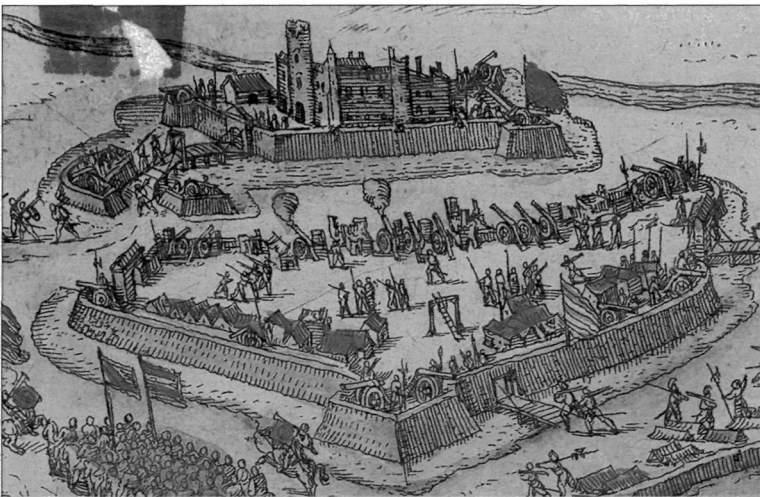

Detail:
het naamloze stadje.

maakte zich ondertussen op om met een deel van de troepen Ootmarsum in te nemen, een plaatsje op ongeveer vijfendertig kilometer ten zuidzuidoosten van Coevorden. Hij vertrok op 28 juli en liet op 30 juli de drie stukken geschut die hij had meegebracht driemaal vuren op de stad, waarna die van binnen meteen lieten weten te willen onderhandelen over overgave. Een akkoord was snel bereikt, de bezetters mochten met wapens en zoveel bagage als ze dragen konden uittrekken, maar moesten zweren dat ze gedurende zes maanden niet zouden dienen boven de Rijn in het leger van de koning. Op de prent van Hogenberg ontbreekt elke expliciete verwijzing naar Ootmarsum. Maar het is niet ondenkbaar dat de afbeelding wel degelijk bedoeld is geweest om behalve de inname van Coevorden ook die van Ootmarsum, die daar immers in zekere zin onderdeel van was, te illustreren. In de tekst op het bericht wordt namelijk gerefereerd aan de inhoud van het akkoord dat Maurits met Ootmarsum sloot. Om precies te zijn meldt het laatste couplet de zes maanden-clausule, en wel als volgt: *Nicht zu dienen an des Rheins ort, / Im negst folgenden halben Jar, / Darauff ergeben sie sich gar.* Het vreemde is dat de tekstschrijver kennelijk dacht dat die voorwaarde voor de bezetters van Coevorden gold.

In de regels voor de zojuist geciteerde heeft hij het over *die von Coevort* die zo snel mogelijk een akkoord sluiten, terwijl Duyck de voorwaarde alleen noemt in verband met Ootmarsum. Aan Coevorden werden andere eisen gesteld.

Naast de tekstelementen is er op de prent ook een beeldelement aanwijsbaar dat op de inname van Ootmarsum zou kunnen slaan. Het gaat om de ommuurde nederzetting rechts op de horizontale middenas, die een klein groepje soldaten middels ladders binnentreedt, terwijl een grote legermacht er juist vandaan trekt. Er is geen plaatsnaam gekalligrafeerd bij deze stad, zoals bij Coevorden, Neuenhaus en de meeste andere steden op Hogenbergs prenten wel het geval is. Maar er valt wel wat te zeggen voor een identificatie met Ootmarsum. Die plaats ligt namelijk nog verder van Coevorden verwijderd dan Neuenhaus, zo'n tien kilometer verder stroomopwaarts aan de Dinkel. Dat is ongeveer de positie die het onbenoemde stadje op het beeldbericht inneemt. Bovendien is op een provinciekaart van Jacob van Deventer te zien dat Ootmarsum stadswallen en een kerk met spitse toren had, die ook op de prent herkenbaar zijn (*Gewestkaarten van de Nederlanden door Jacob van Deventer*, 1994, nr. 4(9)). De soldaten met de ladders zouden kunnen staan voor de Staatse

Detail: Coevorden in puin.

Detail: Maurits komt zijn manschappen te hulp.

aanval van eind juli. Wel moet worden aangetekend dat de Dinkel niet zo vlak langs de muren en al helemaal niet langs de westzijde van Ootmarsum stroomde, maar een kilometer of wat ten oosten ervan.

VERRAAD VAN DE GASTHEER

Na de overgave van Ootmarsum spoedde Maurits zich op 31 juli terug naar Coevorden om Willem Lodewijk bij te staan. Deze had zijn Friese regiment het vlek al dicht laten naderen. In de vijf dagen die volgden werden verdere voorbereidingen getroffen voor een eerste aanval. De bezetters namen in antwoord daarop hun eigen maatregelen: ze verbrandden en verwoestten vele huizen van het vlek, en braken de toren van het kasteel van Coevorden af. Het effect daarvan is op de prent goed zichtbaar: het kasteel is duidelijk in ruïneuze staat en het dorp ervoor is nauwelijks meer als woongebied herkenbaar. Op 5 augustus deden de Staatsen een eerste inval in het vlek. Maar pas bij een tweede aanval twee dagen later lukte het hen om de bezetters tot overgave of vlucht te dwingen. Kort daarvoor had Maurits bericht ontvangen dat de vijand met een ontzettingsleger vanuit

het zuiden reeds tot Oldenzaal gekomen was, en dat de Spaanse stadhouder in het noorden van de Nederlanden, Francisco Verdugo, naar Brabant was om meer versterking te halen. De Staten-Generaal, die dat ook ter ore was gekomen, verzochten Maurits daarop ruitervolk naar de Rijn te sturen om de Spaansen tegen te houden. Die wilde daar echter niets van weten en schreef terug dat hij zijn ruiters niet kon missen en de komst van Verdugo's troepen liever bij Coevorden afwachtte. Deze wachttijd liep op tot ruim een maand, een periode waarin de Nassause stadhouder zijn soldaten vooral liet werken aan loopgraven en schansen. Deze waren bedoeld voor de belegering van Coevorden, maar ook voor de beveiliging van het kamp tegen aanvallen van buitenaf. Duyck meldt bijna elke dag van augustus dat het volk *mettet graeven ende delven seer voort* ging. Dat al die arbeid zin had gehad, bleek toen de Spaansen op 7 september het legerkamp overvielen: ze konden worden teruggedrujagd zonder grote schade aan Staatse zijde.

De gelukkige afloop was echter niet alleen te danken aan de verschansingen, maar ook aan het feit dat Maurits en Willem Lodewijk extra waakzaam waren en de legers in opperste staat van paraatheid hadden gehouden. Ze waren na-

melijk twee dagen eerder te weten gekomen dat Verdugo voorbereidingen trof voor een aanval op het legerkamp. Voorbereidingen die serieus genomen moesten worden, aangezien de Spaanse stadhouder in Maurits' gastheer Johan van Steenwijk een willige informant had gevonden. Deze Johan had volop gelegenheid gehad om tijdens de diners in zijn Huis De Scheere zijn voornamelijk gast uit te horen, die hem bovendien in goed vertrouwen de belegeringswerken had getoond. De zodoende verkregen kennis over de precieze positie van Maurits' troepen en geslacht en over diens plannen met Coevorden, briefde Van Steenwijk door aan Verdugo. Hij stuurde zijn knecht naar Emlichheim, een plaats aan de Vecht gelegen tussen Coevorden en Neuenhaus, met de opdracht Verdugo te vertellen waar Maurits' legers zich bevonden. Als iemand hem vroeg waar hij naartoe ging, moest hij Neuenhaus als reisdoel noemen. De knecht kwam goed en wel bij Verdugo aan, leverde zijn bericht af en kreeg een antwoord mee terug voor zijn werkgever. Voordat hij deze had kunnen bereiken werd hij echter in de kraag gevat door de Staatsen. Zij brachten de brief naar Maurits, die subiet zijn gastheer liet oppakken. Deze kon, geconfronteerd met de aantijgingen, van angst en schaamte niets uitbrengen te zijner verdediging en werd schuldig bevonden.

Net als het geval was bij de inname van Ootmarsum is naar het verraad van Van Steenwijk geen ondubbelzinnige verwijzing in beeld te vinden. Opnieuw is het echter toch mogelijk elementen op de prent ermee te verbinden. Het stadje 'Nyehuisen' bijvoorbeeld. Dat speelde geen rol van betekenis bij de belegering van Coevorden. Maar het wordt door contemporair geschiedschrijver Pieter Bor wel genoemd in zake de geheime correspondentie tussen Van Steenwijk en Verdugo. De 'postbode' kreeg immers de opdracht mee om op nieuwsgierige vragen naar zijn bestemming te antwoorden dat hij naar Neuenhaus ging (Bor, 1621-1635, deel 4, boek 29, fol. 29v). Toegegeven, dat is geen heel sterke rechtvaardiging voor de aanwezigheid van

de plaats op de prent. Want de knecht deed Neuenhaus niet daadwerkelijk aan, aangezien hij zijn boodschap te Emlichheim moest afleveren. De verraderlijke briefwisseling vormt grond voor een tweede en een derde mogelijke duiding van de nederzetting zonder bijschrift. Die zou behalve Ootmarsum ook Gramsbergen en Emlichheim kunnen voorstellen. De ruiters die langs de rivier op de stad afrijden verbeelden vast het contact tussen Van Steenwijk en Verdugo. Afhankelijk van het verhaalmoment dat de beschouwer in gedachte heeft (de bode gaat het bericht net afleveren bij de Spaanse legerleider of de bode komt net terug bij zijn meester met het antwoord), stelt het reisdoel Emlichheim of Gramsbergen voor. Tegen deze interpretaties pleit de ligging van het onbenoemde plaatsje ten opzichte van Neuenhaus: Gramsbergen en Emlichheim bevinden zich in werkelijkheid niet ten zuiden maar ten noorden van die stad, als het ware aan weerszijden van Coevorden aan de Vecht. Echter, reeds aan het begin van dit artikel is vastgesteld dat er niet te snel conclusies moeten worden getrokken uit de geografische positie van de beeldelementen; hoewel de vesting zonder naam niet op de precieze locatie van Emlichheim of Gramsbergen is afgebeeld, kan hij wel degelijk Emlichheim of Gramsbergen voorstellen.

De identificatie met Emlichheim is des te aannemelijker omdat de Spanjaarden vanuit die plaats op de vroege ochtend van 7 september 1592 de aanval op het kamp van Brederode en Stolberg nabij Coevorden ondernamen. Op de prent is inderdaad zichtbaar hoe een stroom Spaanse soldaten van de stadsmuur naar het Staatse kamp marcheert en daar vervolgens slaags raakt met de Staatse troepen. Ter informatie heeft de prentmaker op de afbeelding de datum van de aanslag genoteerd: '7. September A[nn]o 92.'. Tevens is aangegeven dat Maurits zijn mannen persoonlijk te hulp kwam gesnel. Als aanvoerders van de Spaansen worden genoemd 'Verduigo' en 'Barlemont'. De naam van Verdugo wekt geen verbazing, maar Barlemont

is een wat minder bekende figuur. De graaf van Berlaymont, Florent geheten, was bevelhebber van een regiment Duitsers in het Spaanse leger. Troepen werden toentertijd op grond van nationaliteit samengesteld, onder andere om ervoor te zorgen dat bevelen door de soldaten konden worden begrepen. Dat deze Berlaymont op de prent zo opvallend vermeld is, zegt wellicht iets over de achtergrond van de prentmaker en diens beoogde publiek. Het is voorstelbaar dat mensen die woonden en werkten in de omgeving van Keulen meer interesse gehad hebben voor de leider van Duitse compagnieën dan Nederlandse auteurs en lezers.

De gebeurtenissen van 7 september krijgen op de prent de volle aandacht: de onderste helft van het beeldvlak en een groot deel van de berijmde tekst zijn eraan gewijd. Toch is één detail dat de aanval kenmerkte niet afgebeeld – de witte hemden die de aanvallers over hun wapenrustingen droegen om voor elkaar herkenbaar te zijn in de duisternis van de zeer vroege morgen. Het is vreemd dat Hogenberg er niets van laat zien en er niets over schrijft, daar het een alom bekend gegeven moet zijn geweest². De hemden hadden overigens uiteindelijk een tegengesteld effect. De Spaansen vertrokken bij duisternis uit Emlichheim, maar moesten een flinke afstand afleggen om bij het Staatse kamp te komen. Tegen de tijd dat ze bij het Huis De Scheere arriveerden, was er al wat ochtendlicht, wat de soldaten in hun witte kledij tot wandelende schietschijven voor Maurits' mannen maakte.

Het liep dan ook slecht af voor de Spaansen: vele slachtoffers vielen aan hun zijde te betreuren – de afbeelding meldt wel *vierhundert mann*, Duyck houdt het op *over de 200 dooden* – en de belegering van Coevorden was niet gebroken. Nu voor hun ogen de kansen op ontzet de grond in waren geboord, zagen de Coevordenaars er geen heil meer in de stad nog te verdedigen, zo dichtte Hogenbergs tekstschrijver: *Als die von Coevort das verstahn, / Das kein trost zugewarten mehr, / Setzen sich weitters nicht zur*

wehr. Op 10 september begonnen de onderhandelingen over overgave en op 12 september werd het akkoord getekend. De voorwaarden waren gunstig: de overwonnenen mochten bij hun vertrek diezelfde dag met vliegende vaandel en slaande trom alle bagage meenemen die ze dragen konden.

DRIE IN ÉÉN

Dat er flink wat kilometers afgelegd moesten worden voordat Verdugo met zijn ontzettingleger, komend vanuit Emlichheim, bij Coevorden aankwam, is niet zomaar op te maken uit de prenten. Die wekken de indruk dat het Spaanse vertrekpunt direct naast het kamp van Brederode en Stolberg lag. De afbeeldingen kunnen dus geografisch onbetrouwbaar genoemd worden, ook als de naamloze nederzetting wordt beschouwd als Ootmarsum of Gramsbergen. Want welke identificatie gekozen wordt voor de vesting rechts, hij is nooit te verenigen met alle andere beeldelementen: Gramsbergen ligt aan een rivier en past bij de ruiters en het Staatse legerkamp, maar ligt niet voorbij Neuenhaus. Voor Ootmarsum geldt precies het omgekeerde. Emlichheim is goed te rijmen met de rivier, de ruiters en de Spaanse ontzettingstroepen, maar niet met Neuenhaus en het Staatse legerkamp.

Waarschijnlijk is het beter om te spreken van 'creatief' in plaats van 'onbetrouwbaar'. Want prentontwerpen berusten op bewuste keuzes, en het is zinvoller te zoeken naar de achtergronden van die keuzes dan om ze botweg als blunders te bestempelen. Welnu, wat de achtergrond van de stad met de kerk op de prent betreft kan de volgende hypothese opgesteld worden. Hogenberg stond in 1592 voor het probleem: 'hoe vertaal ik verschillende gebeurtenissen die zich binnen een groot gebied hebben afgespeeld naar een klein beeldvlak?' Hij besloot de identiteit van één vesting onbepaald te laten, zodat die meerdere rollen kon spelen in het visuele verhaal. Hij zorgde ervoor dat de positie van de naamloze nederzetting in de voorstelling, onder Neuenhaus, naast een legerplaats, en aan een rivier,

identificatie met Ootmarsum, Gramsbergen én Emlichheim mogelijk maakte. Hij groepeerde de handelende Staatse en Spaanse soldaten zo om de drie-in-één-stad en de andere twee steden dat er een narratieve route ontstond. Die loopt van de soldaten met ladders bij Ootmarsum (inname van de stad op 30 juli 1592), langs de troepen voor Coevorden (inname van het vlek op 7 augustus 1592), via de ruiters tussen Neuenhaus en Gramsbergen/Emlichheim (verraad van Johan van Steenwijk begin september 1592), naar de vechtende troepen bij het kamp van Brederode en Stolberg (aanval op de belegeraars op 7 september 1592), tot de afdruipende verliezers bij Coevorden (inname van de stad op 12 september 1592). Voilà: het hele strijdtoneel en het hele belegeringsverhaal op één folioblad.

A newsprint of the siege of Coevorden in 1592. Unreliable or creative?

The Dutch Revolt against the Spanish king (1568-1648) is often referred to as a 'paper war' because of the many pamphlets that were written and dispersed by both Dutch and Spanish authors and publishers. Lesser known than pamphlets but equally important for the understanding of early-modern journalism are the so-called newsprints: engravings or etchings depicting sieges or battles with a few lines, a few paragraphs, or even a few pages of explanatory text. In this article, one of those newsprints, a depiction of count Maurits van Nassau's siege of Coevorden in 1592, by the Hogenberg family's print business based in Cologne, is analysed in detail. It is shown that the image can only be fully understood when its interpretation is based on historical as well as art-historical and cartographical sources and insights.

NOTEN

- 1 In Nederland bevinden zich twee grote verzamelingen van deze Keulse nieuwsprenten, onderdelen van de collectie Frederik Muller in het Amsterdamse Rijksprentenkabinet (FM 413) en van de Rotterdamse Atlas Van Stolk (AVS 266).
- 2 Het gegeven wordt vermeld in de geschiedschrij-

vingen Van Meteren, 1609, boek 16, fol. 91r, Bor, 1621-1635, deel 4, boek 29, fol. 30r en Van Reydt, 1626, pp. 298-300. Het komt tevens voor in Duyck, 1862-1866, deel 1, p. 132 en in het pamflet *Warhafftige Zeitung Von Coverden*, [1592], vierde bedrukte (ongenummerde) pagina.

LITERATUUR

- BOR, P.C. (1621-1635). *Nederlantsche oorloghen, be-roerten, ende Borgerlijcke oneenicheyden*. Leiden, Govert Basson en Amsterdam, Michiel Colijn.
- DEURSEN, A.TH. VAN (2000). *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde*. Amsterdam, Bert Bakker.
- DUYCK, A. (1862-1866). *Journaal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State*. (1591-1602). Inl. en aantek. L. Mulder. Den Haag, Martinus Nijhoff en Arnhem, D.A. Thieme.
- HORST, D.R. (2003). *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584*. Zutphen, Walburg Pers.
- GEWESTKAARTEN VAN DE NEDERLANDEN door Jacob van Deventer, 1536-1545. Met een picturale weergave van alle kerken en kloosters (1994). Uitg. en tekst C. Koeman. Alphen aan den Rijn, Canaletto.
- KEMP, C.M. VAN DER (1843). *Maurits van Nassau, Prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten*. Rotterdam, Van der Meer & Verbruggen.
- METEREN, E. VAN (1609). *Commentarien Ofte Memorien Van-den Nederlandschen Staet, Handel, Oorloghen ende Gheschiedenissen van onsen tyden, etc[etera] Mede vervattende eenige haerder Ghebueren handelinghen*. Londen, Hermes van Loven.
- REYD, E. VAN (1626). *Voornaemste Gheschiedenissen inde Nederlanden ende elders*. Arnhem, Jan Jansz.
- SCHOLTEN, F.W.J. (1989). *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*. Alphen aan den Rijn, Canaletto.
- WARHAFFTIGE ZEITUNG VON OVERDEN, was sich darvor Begeben und zugetragen hat, Welcher gestalt man die Erobert, und Eingenummen ist ([1592]). Keulen, Nikolaus Schreiber (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, pamfletcollectie, nr. 890b).